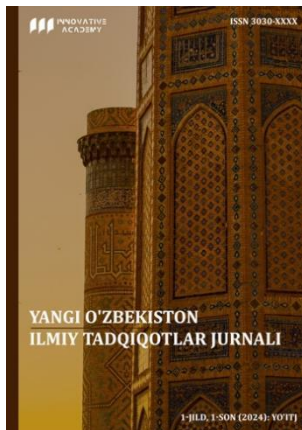




INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA DONOLIKNING
KOGNITIV MODELLARI: KONSEPTUAL METAFORA VA
METONIMIYANING KENGAYTIRILGAN QIYOSIY
DISKURS-TAHLILI

Ilmiy rahbar: Bafoyeva Roxila Valijonovna

Osiyo xalqaro universiteti

“Xorijiy til va ijtimoiy fanlar”

kafedrası assistent o'qituvchisi;

Osiyo xalqaro universiteti

1-bosqich magistranti, izlanuvchi

G'iyosova Dilshoda Shermet qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21260964>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 2-iyul 2026 yil

Ma'qullandi: 5-iyul 2026 yil

Nashr qilindi: 8-iyul 2026 yil

KEY WORDS

kognitiv metafora, metonimiya
maqol, donolik, paremiyologiya
konseptual tahlil, qiyosiy tilshunoslik
o'zbek tili, ingliz tili, diskurs-tahlil.

ABSTRACT

*Ushbu maqola ingliz va o'zbek maqollarida donolik
nodonlik konseptlarini ifodalovchi kognitiv metafora
metonimiya modellarini qiyosiy diskurs-tahlil usuli orq
o'rganadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ing
maqollarida aqllilik-yorug'lik, bilim-boylik, donolik-dar
singari universal metafora modellari ustunlik qilsa-c
milliy-madaniy metonimik modellar ikkala tilda o'ziga x
tarzda namoyon bo'ladi.*

KIRISH

Maqol va matallar har qanday tilning ruhini, xalqning to'plangan hayotiy tajribasini va dunyoqarashini bevosita aks ettiruvchi eng qadimiy va semantik jihatdan ko'p qatlamli til birliklari sifatida tilshunoslik tadqiqotlarida alohida o'rin tutadi. Kognitiv tilshunoslik paradigmasining mustahkamlanishi bilan paremiyologik material yangi o'rganish imkoniyatlariga boy manba sifatida qaralmoqda. Xususan, maqollarda donolik va nodonlik konseptlarining ifodalanishi nafaqat leksik-semantik, balki chuqur kognitiv modellar orqali ham amalga oshirilishi ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi [1, 2]. Ingliz va o'zbek tillari genetik jihatdan bir-biridan tubdan farq qilishiga qaramay, ushbu tillardagi maqollar donolik konseptini qanday ifodalashi, qaysi kognitiv mexanizmlar ishga solinishi va universal hamda milliy-madaniy modellar qanday nisbatda namoyon bo'lishi masalasi hali yetarlicha mukammal qiyosiy tahlil qilinmagan. Kognitiv metafora va metonimiyaning paremiyologik birliklardagi o'rni G. Leykoff va M. Jonsonning fundamental «Metafors We Live By» [3] asaridan boshlab sistemali tadqiqotlar ob'ektiga aylandi. Rus tilshunosligi an'anasida N. D. Arutyunova va V. N. Telia kabi olimlarning ishlarida metaforik nomlanish va kognitiv modellashtirish masalalari keng yoritilgan bo'lsa [4, 5], o'zbek tilshunosligida bu yo'nalish nisbatan yangi bo'lib, A. Nurmonov, B. Yo'ldoshev kabi olimlarning ishlarida kognitiv yondashuv milliy material asosida ilk bor sinab ko'rilgan [6, 7].

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotda asosiy metodologik asos sifatida G. Leykoff va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasi qabul qilingan. Mazkur nazariyaga ko'ra, metafora faqat badiiy bezak vositasi emas, balki inson fikrlashining asosiy kognitiv mexanizmi bo'lib, u bir sohadan ikkinchisiga tushuncha o'tkazish orqali mavhum konseptlarni anglashga yordam beradi [3]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiqot sohasida bir necha muhim yo'nalishlar shakllangan. Birinchi yo'nalish universal kognitiv modellarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, bu borada Leykoff va Jonsonning «Metaphors We Live By» [3] hamda Z. Kovechesning «Metaphor: A Practical Introduction» [10] asarlari metodologik tayanch vazifasini o'taydi. Mazkur asarlarda bashariyatga umumiy bo'lgan kognitiv metaforalar, jumladan AQLLILIK-YORUG'LIK, BILIM-OZUQA, HAYOT-SAYOHAT modellari batafsil tahlil qilingan. Ikkinchi yo'nalish tilning milliy-madaniy o'ziga xosligini tadqiq etishga qaratilgan: bu sohada V. N. Telia kabi rus tilshunoslari hamda o'zbek tilshunosligida B. Yo'ldoshev kabi tadqiqotchilar milliy paremiyologik fondagi kognitiv modellarning lingvomadaniy asoslarini o'rganishga e'tibor qaratgan [5, 7]. Uchinchi yo'nalish esa qiyosiy paremiyologiyaga bag'ishlanib, turli tillardagi maqollarning struktural-semantik mushtarakligini va tafovutlarini aniqlashga xizmat qiladi, bu borada N. D. Arutyunova va A. Nurmonovning ishlarida qimmatli nazariy zamin yaratilgan [4, 6].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijasida o'zbek va ingliz maqollarida donolikni ifodalovchi kognitiv metaforalar bir necha asosiy guruhga to'planishi aniqlandi. Eng keng tarqalgan model AQLLILIK-YORUG'LIK metaforasi bo'lib, bu model ikkala tilda ham mustahkam o'rin egallagan. O'zbek maqolida «Oy nuri tunni yoritar, odam aqli - hayotni» va «Aqlsiz bosh - nursiz chiroq» kabi birliklar bu modelning yorqin ko'rinishi hisoblanadi; ingliz tilida esa «Knowledge is light» va «Enlightenment» kabi leksik birliklar shu modelning grammatikallashgan shakllari sifatida qaralishi mumkin. Ushbu kognitiv model orientatsion metafora toifasiga kiradi, ya'ni bilim yuqori, nur bilan bog'liq bo'lsa, nodonlik pastlik va qorong'ilik bilan assotsiatsiya qilinadi [3, 8].

Ikkinchi muhim model BILIM-BOYLIK metaforasida namoyon bo'ladi. O'zbek paremiyologiyasida «Aqldan ortiq boylik yo'q» va «Kallam bor - bir qop tillam bor» kabi maqollar bilim va boylikni bevosita tenglashtirib, ontologik metafora hosil qiladi. Bu model ingliz tilida «Knowledge is power» va «An investment in knowledge pays the best interest» kabi paremiyalarda keng ifodalangan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ushbu model ikkala tilda ham moddiy boylikni intellektual kapital sifatida qayta tushuntirishga xizmat qiladi, ya'ni mavhum bilim moddiy ob'ektga aylantiriladi va shu orqali kognitiv o'zlashtirishga qulay sharoit yaratiladi [10].

Uchinchi modelni DONOLIK-DARYO/SUV metaforasi tashkil etadi. O'zbek maqolida «Aqlli qariya - oqib turgan daryo», «Buloqning suvi tiniq, dononing - suhbat» va «Teran daryo tinch oqar» kabi birliklar donolikni chuqur, tinch, uzluksiz oqayotgan suv bilan taqqoslaydi. Ingliz tilida «Still waters run deep» va «A wise man is like water» kabi maqollar xuddi shu metafora modelini ifodalaydi. Bu holda struktural metafora mexanizmi ishga solinib, daryo va dononing umumiy xossalari: chuqurlik, tinchlik, kuch va yo'nalganlik sifat ko'chimi orqali o'tkaziladi [4, 5]. Qo'shimcha ravishda, ikkala tilda ham NASIHAT-OZUQA modeli («Nasihat - achchiq, hazmi - totli» va inglizcha «Food for thought») keng tarqalgan bo'lib, bu model fikrni ovqatlanish jarayoni bilan tenglashtiradi.

1-jadval. O'zbek va ingliz maqollarida kognitiv metafora modellari

Metafora turi	O'zbek maqoli	Ingliz maqoli	Kognitiv funksiya
AQLLILIK - YORUG'LIK	"Oy nuri tunni yoritar, Odam aqli - hayotni"	"Knowledge is light"	Orientatsion: yuqori-quyi

			o'qi
BILIM - BOYLIK	"Aqldan ortiq boylik yo'q"	"Knowledge is power"	Ontologik: predmet sifatida tasavvur
NODONLIK - ZULMAT	"Aqlsiz bosh - nursiz chiroq"	"Ignorance is blindness"	Orientatsion: pastlik, ko'rmaslik
DONOLIK - SUV/DARYO	"Aqli qariya - oqib turgan daryo"	"Still waters run deep"	Struktural: chuqurlik, harakat
AQLLILIK - OZUQA	"Nasihat - achchiq, hazmi - totli"	"Food for thought"	Ontologik: iste'mol qilish ramzi

Metonimik modellar tahlili ko'rsatishicha, o'zbek va ingliz paremiyologiyasida a'zo bo'lak orqali butunni ifodalash mexanizmi alohida o'rin tutadi. BOSH = AQLLILIK metonimiyasi ikkala tilda ham produktiv bo'lib, o'zbek maqolida «Bosh bo'lmasa, gavda - losh», «Boshi yo'qning oshi yo'q» va «Boshda aql bo'lmasa, oyoqda tinim yo'q» kabi birliklar bu modelning tizimli xarakter kasb etganini ko'rsatadi. Ingliz tilida esa «Use your head», «Head of the table» va «Headstrong» kabi iboralar shu metonimik modelga asoslanadi [9]. Bu holda anatomik a'zo bo'lgan bosh intellektual faoliyatning butun majmuasi uchun iste'mol qilish vositasiga aylanadi.

Ikkinchi keng tarqalgan metonimik model TIL = NODONLIK yoki SO'Z sifatida belgilanadi. O'zbek paremiyologiyasida «Aqli kaltaning tili uzun» va «Nodonning dili - tilida, dononing tili - dilida» kabi maqollar til organining keraksiz yoki ortiqcha gapirish bilan bog'liqligini, bu esa nodonlikning belgisi ekanligini ifodalaydi. Ingliz tilida «A fool's tongue is long enough to cut his own throat» va «Sharp tongue» iborasi shu metonimik munosabatni aks ettiradi. Bu yerda vosita ya'ni til organi natijani ya'ni gapirish sifatini ifodalaydi, bu esa kognitiv tilshunoslik terminologiyasida instrumentni natijaga yo'naltiruvchi metonimiya deb ataladi [9, 10].

Tadqiqotning eng qiziqarli natijalaridan biri ikkala til o'rtasidagi farqli metonimik modellar borasida kuzatildi. KO'Z = IDROK modeli o'zbek tilida «Aqling ko'r bo'lsa, ko'zdan ne foyda» va «Yigitning aqli - ko'zida» kabi maqollarda namoyon bo'lsa, ingliz tilida bu model «The eyes of wisdom» va «Blind to the truth» iboralarida ifodalanadi. Biroq o'zbek paremiyologiyasida ko'z metaforasi ko'pincha idrokni bevosita anglash qobiliyatiga, ya'ni oldindan ko'ra bilish (bashorat) ma'nosiga ham ega bo'lishi, ingliz tilida esa bu model ko'proq empirik mushohada va dalillarga asoslangan bilish bilan bog'liqligi muhim farqni tashkil etadi.

2-jadval. O'zbek va ingliz maqollarida kognitiv metonimiya modellari

Metonimiya turi	O'zbek maqoli	Ingliz maqoli	Konseptual manba
BOSH = AQLLILIK	"Bosh bo'lmasa, gavda - losh"	"Use your head"	A'zo bo'lak sifatida butunni ifodalaydi
TIL = SO'Z/NODONLIK	"Aqli kaltaning tili uzun"	"A sharp tongue"	Vosita natijani

		cuts deep"	ifodalaydi
KO'Z = IDROK	"Aqling ko'r bo'lsa, ko'zdan ne foyda"	"The eyes of wisdom"	Sezgi organi bilish jarayonini anglatadi
YOL = QAROR	"Belgi bo'lsa yo'ldan adashmas, Aql bo'lsa so'zdan"	"On the right track"	Fizik yo'l hayotiy yo'nalishni anglatadi
YOSH = TAJRIBA	"Ko'p yashagan ko'p bilmaydi, Ko'p o'qigan ko'p biladi"	"Old heads on young shoulder"	Vaqt o'tishi bilim hajmini anglatadi

Qiyosiy tahlil universal va madaniy-spesifik modellar nisbatini aniqlash imkonini berdi. Universal modellar qatoriga AQLLILIK-YORUG'LIK, BILIM-BOYLIK, DONOLIK-SUV/DARYO, NASIHAT-OZUQA va BOSH=AQLLILIK kiradi. Bu modellar ikkala tilda ham mustahkam o'rin egallagan va shu boisdan inson kognitiv tizimining universal xususiyatlarini aks ettiradi deb hisoblash mumkin [3, 10]. Madaniy-spesifik modellar sifatida esa o'zbek paremiyologiyasida DONO = OQIB TURGAN DARYO modelining chuqurroq va poetikroq tarzda rivojlangani, ingliz tilida esa bilimni investitsiya sifatida ifodalovchi modellarning kengroq tarqalgani ko'zga tashlanadi. Bu farq o'zbek madaniyatidagi sufi-tasavvufiy an'ananing va suvni baraka, donishmandlik ramzi sifatida idrok etishning paremiyologik matnga singib ketganligini ko'rsatadi [7].

XULOSA

Ingliz va o'zbek maqollarida donolik va nodonlik konseptlarining kognitiv modellari bo'yicha olib borilgan qiyosiy diskurs-tahlil bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon berdi. Birinchidan, ikkala tildagi paremiyologik material bir xil universal kognitiv metafora modellariga, xususan AQLLILIK-YORUG'LIK, BILIM-BOYLIK va DONOLIK-SUV modellariga asoslanishi insonning kognitiv tizimida chuqur biologik va amaliy asosga ega bo'lgan universal strukturalar mavjudligini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, madaniy-spesifik modellar tahlili shuni ko'rsatdiki, o'zbek paremiyologiyasida suv va daryo bilan bog'liq metaforalar tasavvufiy-falsafiy an'ananing ta'siri ostida ancha poetik va ko'p qatlamli tarzda rivojlangan, ingliz tilida esa bilim-kapital va investitsiya metaforalari zamonaviy pragmatik dunyoqarashni aks ettiradi. Uchinchidan, metonimiya tahlili ikkala tilda ham a'zo bo'lak orqali butunni ifodalash mexanizmi (BOSH=AQLLILIK, TIL=NODONLIK, KO'Z=IDROK) keng qo'llanilishini isbotladi. Biroq metonimik modellarning leksik va stilistik ifodalanishida sezilarli milliy o'ziga xoslik mavjud: o'zbek tilida anatomik metonimiyalar ko'pincha she'riy parallelizm bilan uyg'unlashadi, ingliz tilida esa sodda, pragmatik ifoda ustuvorlik qiladi.

BIBLIOGRAFIYA:

1. Иванова Е.В. Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц). — СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2002. — 160 с.
2. Тўрақулов О. Ўзбек мақолларининг лингвомаданий тадқиқи. — Тошкент: Фан, 2010. — 184 б.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
4. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 5-32.

5. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
6. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. — Тошкент: Ўзбекистон, 2002. — 240 б.
7. Йўлдошев Б. Бадиий матн лингвистикаси. — Тошкент: Mumtoz so'z, 2013. — 208 б.
8. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — 285 p.
9. Dirven R., Pörings R. (eds.) Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. — Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2002. — 563 p.
10. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 314 p.



**INNOVATIVE
ACADEMY**